

ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

УДК 82-1: 398.2(575.2) (04)

Мукасов Мурат,
филология илимдеринин кандидаты
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Mukasov Murat,
candidate of philology
institute of Language and literature named after Ch. Aitmatova

КАЗАК, КЫРГЫЗ ЭЛДЕРИНИН АКЫНДАР БАЙЛАНЫШЫ

Аннотация. Бул макалада боордош эки элдин маданий, адабий байланыштарын айгинелеп турган акындардын өнөрлөрү, руханий көркөм дөөлөттөрү жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөрү: акын, мактоо ырлары, импровизация, поэзия, казак акындары.

АКЫНСКИЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗСКИХ И КАЗАХСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В данной статье будет разговор о связях двух близкородственных народов и их культурно-литературных творческих, духовно-художественном мире.

Ключевые слова: акын, хвалебные песни, импровизация, поэзия, эпос, сказитель, ритм, фольклор.

AKYNS RELATIONS OF KYRGHYZ AND KAZAKH

Abstract. This article considers the ties of two closely Related people and literary creative spiritual and artistic world.

Key words: akyn, sonds of proise improvisation, poetry storyteller, rhthm, folklore.

Өткөн доорлордогу орток түрк поэзиясы аркылуу кыргыздардын да маданий, тарыхый, этнографиялык, адабий казына-кенчи көрүнөт. Жалпы түрк акындары кайсы элдин же уруунун өкүлдөрүнөн экендиги боюнча тарыхый маалыматтарда да, алардын чыгармаларында да айтылбастан, тек «түрк эли», «түрк тили», «түрк баатыры» сыяктуу жалпы түшүнүктөр гана айтылган. Тарыхый кырдаалдарга жараша түрк элдери өз алдынча бөлөк бөлөк мамлекеттерге ажырап, географиялык жактан жиктелүүгө учураса да алардын арасындагы экономикалык, саясий, маданий байланыштар үзүлгөн эмес. Өзгөчө, «кою

короолош, ашы жоролош» болгон кыргыз-казак элдеринде мындай байланыштар өтө тыкыз болгон. Ооба, эл арасында жөнтөктөрү да, тентектери да болуп, айрым бир учурларда элбузар башчылардын кесепетинен кээде «чабыша» кеткен учурларыбыз да болгон. Ошондой оор күндөрдө эки элден чыккан таланты таш жарган акындарыбыз оор кырдаалдарды жайгарып, бир тууган эки элди ынтымакка чакырган ырларды айтып чыгышкан. Кээде эки элдин акындары айтышка чыгышып, айтыш өнөрүнүн жанрдык табиятына ылайык, бири-бирин үстөмөндөтө, басмырлай ырдашса да, түпкүлүгүндө

элдердин биримдигин сактоого, ынтымакта жашоого болгон чакырык алардын-ырларынын түпкү максатын түзүп турган. Мына ошондой айтыштын бири катары Сүйүнбай менен Арстанбектин айтышын көрсөтүүгө болот.

Залкар акын Арстанбек казактын сууруп салма акындары Каңтарбай, Сүйүнбайлар менен айтышканы, ал айтыш эки элге «дуу» тарап, акындардын талант дараметтери, «узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына» чейин даңазаланганы белгилүү.

Бул айтыштар казактын Кене ханы кыргыздарга жасаган жортуулунан кийин, Кене, Норузбай баатырлары ошол чабышта каза болгондон соң араздашып калган эки элдин ортосун кайрадан калыбына келтирүү аракеттери эки тараптан тең жүрүп жаткан учурга туура келет. Кене хандын жортуулу 1847-жылы болгон. Ошол айтышка кыргыз ханы Ормон да катышкан. Ормон хан 1854-жылы каза болсо, анда айтыш 1947–1954-жылдардын ортолук аралыгында, 1850-жылдын аржак, бержактарында болгон деп болжоого болот. Ал айтыш Жети-Өгүз тараптагы бир чоң жыйында өтөт. Б. Кебекованын маалыматы боюнча айтышка төмөндөгүдөй окуя себеп болгон.

Аалыбайдын ашы, Кененсары, Норузбай менен кыргыздардын араздашуусунан кийин эки эл ынтымакташып, баш кошкон алгачкы чоң жыйын болуп ал жерден чатак чыгып кетпесин деген ой менен кыргыздын билермандары Боромбай, Жантай, Ормон, Байтиктер барышып тартипти катуу көзөмөлгө алышат. Ашта кыргыздын Катаган атуу ырчысы менен казактын атактуу акыны Сүйүнбай айтышка чыгат. Сүйүнбайды чоң айтышка жарайт деп Тезек төрө менен Бөлтүрүк ээрчите келиптир. Сүйүнбай мындай чоң жыйында айтышка чыгып көрбөсө да, казак калкынын учу-кыйырына атагы чыгып, оозго алынып калган курч ырчы экен. Катаган болсо, кырктын кырына барып калган, онду, солду аралап, элге катуу таанылып калган, казактарга да барып айтышып байге алып

жүргөн чоң ырчы болот. Айтышты Катаган баштап, Кененсары, Норузбайлар жөнүндө чырлуу сөздөрдү айтып, өтө аша чаап кетет. Калыстарга акындын бул сөздөрү жакпай, орундуу ырдаган Сүйүнбайдын ырынан кийин байгени казактар алып кетет. Ошол ашта Арстанбек да болуп, ары чоң акын, ары жашы улуу Катагандан жол талаша албай айтышка түшпөй калганына катуу өкүттө калып, Сүйүнбай менен бир беттешсем экен деп кекенип жүрөт. Аалыбайдын ашынан эки-үч жыл өткөндөн кийин дагы бир чоң ашта айтышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Сүйүнбай акын ашта кыргыздын манаптарына саламдашып ыр баштайт. «Ассалоомалейкум, бурадарым, кыргыздарым, Ай менен Күнгө тете жылдыздарым» – деп кыргыз манаптарын өтө мактап ырдай баштаганда, казак султандары аны анча жактыра бербейт. Муну байкай койгон Бөлтүрүк: «Не болдың мыншалык, ай менен күндүн өз орду бар гой. Дурустеп жырласаңчы», – дегендей ишаратты байкаган кыраакы Сүйүнбай позициясын өзгөртүп ырларына «калемпир», «мурч» кошо баштайт.

Кезек Арстанбекке келгенде, алгач жеңип алып байге сура. «Кул сурайсың Сүйүнбай, Кул жумшоочу Сен белең, Кулдук урчу Мен белем? Күң сурайсың Сүйүнбай, Күң жумшоочу сен белең? Күл чыгарчу мен белем» – деп, качыра салат. Ал ортодо Кененсары, Норузбайлар да айтылып, айтыш курчуп кетет. Кезеги келгенде Сүйүнбай да:

Баатырмын деп мактанба,
Баамы артык Арстанбек,
Баланын сөзүн айтарба.
Алсыз адам үйдө өлөт.
Арсыз адам күндө өлөт.
Жок издеген жолдо өлөт,
Эр азамат жоодо өлөт.
Шейит өлүм болбосо
Сенин кайда Манасың,
Ээн калган Таласың.
Көп кытай менен таймашып,
Алмамбет, Сыргак эр өлгөн,

Чуулу Чубак дагы өлгөн,

Баатырлардын баары өлгөн. –

деп орундуу жооп кайтарат. Кырдаал курчуп баратканын байкаган Боронбай колун көтөрүп, «токтоп тур» дегендей ишарат кылып, Сүйүнбайды токтотот. «Арстанбек» аттуу жыйнактагы маалыматка караганда, казак-кыргыз билермандары айтышты токтотуп, «Түбү бирге эл элек, урушталаш ыркыбызды кетирди. Ынтымакка жаңы келип олтурабыз, өткөн чактан кеп баштап Арстанбек сеники да туура эмес. Өз кезегинде Сүйүнбай да катуу кетти. Сөз жагынан бириңди-бириң жеңе алгыдай көрүнбөйсүңөр. Экөөң тең чоң ырчы экенсиңер, аны көрдүк. Айтыш мындан ары уланса, сөз ырбап, чатакка айланчудай көрүнүп калды. Экөөңө тең ыраазыбыз. Мындан кийин бириңердин алдыңардан бириңер чыгып айтышпагыла» – деп, ынтымакташтырып, байгесин тең экиге бөлүп беришкен экен.

Мына ушундан кийин эки акын бири-бири менен айтышпай, сыйлашып, өмүрүнүн акырына чейин жылуу мамиледе жүрүшүптүр.

Казактын улуу төкмө акыны Каңтарбай менен Арстанбектин айтышы айтылуу Каркыра жайлоосунда казак, кыргыз көп чогулган бир чоң жыйында өтөт. Атактуу Каңтарбай акынга каршы бир ырдаса, Арстанбек гана ырдай алат деп кыргыздар атайылап Арстанбекти алдырышат.

Айтышты Арстанбек:

Сен казактан чыккан Каңтарбай,
Мен бугудан чыккан Арстанбай,
Сөз туурасын айталы
Тозок отун жазданбай.
Мөңкө бий айткан кеп эле,
Арстанбек кимден кем эле,
Санат сөзүм сан эле,
Санжыра сөзүм кап эле,
Нуска сөзүм кум эле.
Кордосом сөзүм шум эле,
Айтышканы олтурсун,
Беделең түшүп калбасын,
Казак, кыргыз ичинен

Мага тең келчү ырчың жок эле

Оозум менин шок эле

Терме сөзүм ок эле

Анда эмесе Каңтарбай

Санат ырдан баштайлы –

деп, кыйла узак ырдаган.

Арстанбек ырдап бүткөндөн кийин, Каңтарбай жооп берүүдөн баш тарткан – деп айтылат кыргыздарда. Балким ошондой болгондур, балким, Каңтарбайдын берген жообу эл арасында сакталбай калган. Неси болсо да, Арстанбек акыр заман, адеп-ахлак, бир эле учурда өткөндү, өз заманын, келечекти туташ, тутумдаш чагылдырган ыр ырдап, Каңтарбайга жана казак элине каршы ачуу сөздөрдү айткан эмес. Тескерисинче, казак-кыргыздын башына түшкөн мүшкүлдү тең орток кылып айтат:

Казак, кыргыз мусулман,

Көзүм жетпейт артына,

Кандай гана заң болду?

Орустардын мужугу,

Эгин айдап өрөөнгө,

Кара жерди каңтарды.

Ыпылас экен чочкосу,

Жерди казып аңтарды,

Макирөө кылды суунду,

Кайра кыргыз куулду.–

деп, ошол кездеги эл башына түшкөн кыйын кырдаалды ачык айткан. «Казактан чыккан Каңтарбай, Замана ырын ырдачы» – деп, өпкөлөп да эреркеп да ырдайт. Ыр текстинде Каңтарбайга каршы, аны басмырлаган сөздөр болбогондуктан, мүмкүн, Каңтарбай ага каршы ырдабай койгон дешке да болот. Белгилүү фольклорист Б.Кебекова түзгөн «Арстанбек» аттуу жыйнактагы Каңтарбай менен Арстанбектин айтыш текстинин аягында: «Каңтарбайды ээрчитип барган казак султаны (Тезек төрө деп болжонот): «Бу калай болды Каңтарбай казак ишинде сеннен мыкты ыршы жоктой көрүншү еди» – дегенде, Каңтарбай: «Арстанбек жети суу кешип өткөн акыр замандын ыршысы экен, эки айыгында эки периштеси отыр, солардын айт дегенин айтып отур. Акыр заман болмак болды гой», – деп айткан

деген маалымат бар. Буга караганда, Каңтарбай Арстанбекке каршы ырдабай, анын жүйөөлүү пикирлерине кошулуп, ага каршы айтышпай коюшу да мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда казак, кыргызда гана кездешүүчү айтыш өнөрү эки элдин ак таңдай акындарынан оргуган таланттары аркылуу күнү бүгүнгө чейин байыркы салттуулугун сактап, эки элдин руханий дүйнөсүн жаркытып жашап келет. Дүйнөдө жок мындай керемет өнөр менен казак, кыргыз элдери сыймыктанууга, а түгүл мактанууга да толук акысы бар.

* * *

Кыргыздардын сыймыгы, мактанычы болгон «Манас» эпосу – элибиздин миндеген жылдар ичиндеги реалдуу турмушу менен фантазиялуу ой жүгүртүүлөрүнүн ширөөсүнөн бүткөн, не көлөмү, не көркөмдүгү жагынан дүйнөдө теңдеши жок өзгөчө бир жаралган уникалдуу көркөм дөөлөт. Академик В.В.Радлов кыргыздардын бүтүндөй турмушун, келечекке умтулуусун, жаркын идеалдарын «Манастан» табууга болот десе, «Манас» эпосун алгач кагаз бетине түшүргөн (1856) казактын улуу уулу, дүйнөлүк атагы бар этнограф – саякатчы Чокон Валиханов «Манас» эпосун өтө жогору баалап, аны бардык кыргыз мифтери, жомоктору, уламыштары топтолгон энциклопедиялык чыгарма катарында эсептеп, Манасты талаа Илиадасына, Семетейди буруттардын (кыргыздардын) Одиссеясына салыштырат.

Ошондой эле, эпостун тексти менен таанышып чыккан окумуштуу, кыргыздардын жашоо-тиричилиги, салт-санаасы, дүйнөгө, турмушка карата болгон көз караштары, медицинасы, географиясы, диндик түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери толугу менен «Манас» эпосунда чагылдырылгандыгын баамдаган. Улуу окумуштуу Ч.Валиханов офицер Хоментовскийдин жетекчилиги менен Ысык-Көлдүн географиялык картасын түзүү максатында уюштурулган экспедиция мүчөсү болуп кыргыз жергесине алгач

1856-жылы келген. Экинчи ирет 1857-жылы келип, бугу уруусунун башчысы Боромбайдын үйүндө болот.

Таланттуу окумуштуу жалаң эле орустардын географиялык коому тарабынан берилген тапшырмаларды аткарбастан, ал кыргыздардын тарыхына, этнографиясына, элдик оозеки чыгармаларына, тилине байланыштуу бай материалдарды чогултат. Өз мезгилинде жазылып калган ошол кунсуз материалдар азыр да кыргыз фольклористика илимине пайдаланып жатат. Ал алгачкылардан болуп, кыргыз-казак элдеринин тарыхынан, этнографиясынан, тилинен, элдик оозеки чыгармачылыктарынан кездешкен жалпы окшоштуктарды, айырмачылыктарды белгилеп, кыргыздарда да, «Едигей» чыгармасы айтыла тургандыгын, ал казактардын «Едигейине» үндөш, мазмундаш экендигин айтып чыккан. Едигей, Ер Көкчө аттуу баатырларга арналган поэмалар кыргыздарга казак-кайсактардан оошуп келген чыгармалар деп эсептейт окумуштуу.

Кыргыз, казак сыяктуу тектеш элдердин фольклорундагы окшоштуктар алардын жашоо образдары, турмуш-тиричилиги тарыхый окуялардын жалпылыктары менен шартташкандыгын туура белгилеген.

Ошол экспедицияга экинчи сапар келгенде «Манас» эпосунан «Көкөтөйдүн ашы» аттуу эпизодду жазып алып, аны 1904-жылы жарык көргөн «Тандалган чыгармаларынын» жыйнагына жарыялаган. Ошол үзүндүнүн кол жазмасы бир жарым кылым бою табылбай, дайын оту билинбей калат.

Кийин гана 1965-жылы Казак илимдер академиясынын анык мүчөсү, атактуу окумуштуу А. Маргулан Чокон Валихановдун кол жазма мурастарын жыйнап, иретке келтирип коюу максаты менен архивдерди аңтарып жүрүп, ошол кол жазманын туп нускасын таап алган. «Манас» эпосунун алгачкы ирет кагазга түшүрүлүп калган кол жазманын табылышы кыргыз окумуштууларын абдан кубанткан. Ошол эле

учурда А.Маргуландын «Манас» эпосунун бир катар проблемалуу маселелерине арналган изилдөө эмгеги 1971-жылы жарык көрүп, ага жогоруда айтылган текст кошо тиркелген. «Шокан жана Манас» деген ат менен жетип, бир топ маалыматтарды алууга көмөктөш болгон. Кол жазма «Көкөтөй хандын эртегеси» (жомогу деген түшүнүктү берет) деп аталып, ал 3400 жол ыр сабынан турат. Кол жазманы ары-бери карап, Чокондун колуна (подчеркин) салыштырып олтуруп, А. Маргулан: «Кол жазманын жалпы түрүнө караганда «Манас» эпосунун кыргыз тексти Чокондун өз колу менен жазылбаган. Чокон аны ээрчитип жүргөн, арабча бир топ жакшы билген казак жигиттеринин бирөөнө жаздыргандыгы байкалат» – деген жыйынтыкка келет.

Ырасында эле, текстти үңүлө карап, байкоого салсак, айрым сөздөр бузулуп, же бир эле сөз ар жерде ар башкача жазылып, көбүнчө кыргыз сөздөрү казакчаланып калган учурлары сезилет.

Ошондой болсо да, фольклористика, манастануу илими үчүн бул кол жазманын баасын өлчөп болбойт. Бул факт-материал «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн XIX кылымдын орто чениндеги абалын көрсөтөт да, соңку учурларда жазылып алынган эпостун толук варианттары менен салыштырма планда изилдөө аркылуу образдар системасын, сюжеттик курулушун жана эпикалык мотивдердин традициялык сакталуу деңгээлин, ошондой эле алардын өзгөрүү закон ченеми сыяктуу маселелерди чечүүгө мүмкүндүк ача турган баалуу жактары бар.

А.Маргуландын эмгегинин дагы бир артыкчылыгы катарында автордун «Манас» эпосун жазып алуунун тарыхы боюнча ушу күнгө чейин бизге белгисиз болгон жаңы архивдик материалдарды таап чыгып, ал тууралуу баалуу пикирлерин ортого салгандыгын айтууга болот. Автор тарыхый-этнографиялык жана фольклордук материалдар менен салыштырып, «Көкөтөй хандын ашынын» тарыхый негизи байыркы за- мандарда пайда болгондугун далилин

– түрк каганатынын доорундагы коомдук тиричилик, үрп-адат, өлгөн адамды коюу расмилеринин окшоштуктарынан, жоктоо, керээз, угузуу, аза күтүү, кошок кошуу сыяктуу салттардын жалпылыктарынан табат.

Ошентип, тексттик мисалдар менен үрп-адаттарды салыштыра карап олтуруп, ал, эпостун пайда болушун IX-X кылымдардагы тарыхый окуяларга алып барып такайт. Албетте, бул пикир акыркы чындык эмес. Эпосту таанып билүү багытында бир далай маанилүү илимий изилдөөлөр, макалалар жазылып, карама-каршы пикирлер, ар түрдүү илимий тыянактар өкүм сүрүп келет. Илимде ар кыл көз караштардын боло бериши – эпосту таанып билүү үчүн илимий сферанын кеңейишине шарт түзүү менен бирге, теориялык жана методологиялык жактан туура багыт алышына жол ачат. Академик А. Маргуландын «Манас» эпосу тууралуу жараткан «Чокон жана Манас» аттуу эмгеги манастануу илиминдеги өтө баалуу эмгек. Ошондой болсо да, ал эмгекти ар тараптан карап, тактап, фольклористика илиминин азыркы учурдагы бийиктигинен туруп, анын закон-ченемдери аркылуу полемикага чыга турган жагдайлары да бар.«Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн алгачкыларынын бири болгон казактын белгилүү жазуучусу жана окумуштуусу М.О.Ауэзов болгон. Мухтар Ауэзов 1930-жылдардын башында Кыргызстанга келип, манасчы Сагымбай Орозбаковдун варианты менен толук таанышып чыккандан кийин «Манас» эпосу боюнча илимий иликтөө ишин жүргүзө баштаган.

Натыйжада «Манас – кыргыздын баатырдык эпосу» аттуу фундаменталдуу эмгегин жараткан. Анда эпостун айтуучулары туурасында кеңири сөз болуп, чыгарманын варианттары, мазмун менен форманын негизги өзгөчөлүктөрү, идеялык, тематикалык багыты, сюжеттери, жаралыш доору, образдар системасы, көркөм сөз каражаттары, чыгыш элдеринин эпикалык мурастары менен болгон карым-катышы сыяктуу маанилүү маселелер каралган. Анын

«Манас» эпосуна карата болгон ызааты, баасы 1952-жылда, эпостун элдүүлүгүнө байланыштуу өткөрүлгөн бүткүл союздук илимий конференцияда өзгөчө ачык көрүнгөн. Ал ошол конференцияда улуу мураска карата вульгардык социологиянын

көз караштарына чечкиндүү каршы чыгып, эпостун элдик экендигин коргоп калган. Кыргыз элинин досу, чоң патриоту Мухтар Ауэзовдун орду кыргыз маданиятынын төрүндө.

Адабияттар

1. *Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К.* Кыргыз адабий терминдеринин сөздүгү. Б – 2004.
2. Кол жазмалар фондусу инв. № 64.
3. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили. – Ф, 1983.
4. *Абдылдаев Э.* «Манас» эпосунун эпикалык формулалары. Б., 1997.
5. Арстанбек. Ырлар. Б., 1994.
6. *Кебекова Б.* Арстанбек. Б., 1994.